

ҚАРАЖАН

12+

Тарихи-танымдық, әлеум-экономикалық журнал
№4 (117-118) шығарыс - тамыз 2023 жылы

Бақтықожа Едіржаппетов

75 жас

менген. Әлгі асуда тағы бір жол Баласағұннан келетін болған. Бұл арадағы танымал белгі қасиетті Ұрын-Арж тауы екен. Жол Іле Алатауының баурайындағы, көзірті Қастек, Қаскелем мен Алматы орандарындағы шағын қалашықтар арқылы Талғар қаласының теріскей шетіне орналасқан Талхиз (Талхира) қаласына жеткен. Осы арада Талғар өзенінің оң жағалауындағы тау баурайында орта ғасырдың аса ірі қала жұртынан ойран болған орны жатыр. Талхиз транзитті сауданың үлкен орталығы болған.

Іле алқабына басқа жолмен де келе берелі екен: Құлан мен Аспарадан немесе

Нұрженттен шығып, Шудан орта және төменгі ағысындағы қалаларға барған. Соқын Тасөткел қайраңынан өтіп, жол Шу — Іле тауларының теріскей жоталарына жағалап келіп, Іле Алатауының теріскей бетіндегі қалаларды қуалай жүрген. [5, 105-6]

Ұлы жібек жолы бойында орналасқан қалалар жайлы мәліметті көпшілікке таныту мақсатында Түркістан қаласында орналасқан Ұлы Дала Елі орталығында шағын макет жасалған. Ол тұста Оңтүстік Қазақстанда керуен жолы жүріп өткен қалалар бейнеленген.

«Ежелгі Тараз ескерткіштері»

ҚАРАХАН ДӘУІРІНДЕГІ ТАРАЗ

X-XII ғасырларда Қарахан мемлекетінің негізгі батыста Мауераннахрда, шығыста Жетісу мен Қашғарға дейін созылған. Уақыт өте келе XI ғасырдың соңында Қарахан әулетінің мемлекеті екіге бөлінеді. Батыс тандыққа Ходжентке дейінгі Мауераннахр

кірсе, Шығыс хандықтың құрамына: Тараз, Испиджаб, Шаң, Ферғана, Қашғар қалалары енді [1, 266-267].

Қарахан мемлекетіне енген қалалардың мәдениеті, ғылымы, қолөнері ерекше көңіл аудартады. Орта Азия үшін Қарахан дәуірі қала салу өнері мен қала мәдениетінің гүлденген кезі болып саналады. Оңтүстік Қазақстан халқының өсірісе Тараз тарихында Қарахан дәуірінің ерекшелігі мен мәні де осында. X ғасырдың соңы мен XI ғасырдың басында Орта Азиядағы Жетісу аймағы мен Оңтүстік Қазақстан жерін Қарахан әулеті басқарды.

Тараз билеушісі ислам дінін қабылдағаннан кейін, бұл өңірге әр елдің көпестері мен саяхатшылары ағыла бастаған. Демек осы тұста Тараз қаласы ислам әлемі өкілдерінің аяғы жеткен соңғы нүктесі деуге болады. Соның нәтижесінде ежелгі шаһар туралы жазба деректер көп сақталған.

XI ғасырда қаланы Тұрған хан басқарды. Осы кезеңде қаланың қуаттылығы соңына Самарқанд билеушісі Махмұд ханға қарсы шыға алатын еді. Расында бұл Тараздың экономикасы мықты болғандықтан сапа жағдайына әсер етті. Мұның дәлелі Талағандар мен Тараздың табылған материалдық мәдениет болып табылады. Бұл аймақтан ортағасырлық қалалық мәдениеттің бірнеше орталықтарын бөліп көрсетуге болады. Талағандар мен Шу аңғарындағы көптеген қалалар

Бұл өңдеріңізбен Жаңа Қазақстанды
құруға кірістіңіз.
К.ТОҚАЕВ

МАТЕРИАЛЫ

Меншік ирісі - ЖҚ «Досымбеков С.Д.»

КР. ЖОГАРҒЫ СЫТ. АРАТЕРІП
ҮНІМІ ОҒАТҚАН КЕЛЕСІ.
ЖАҢБЕЛ ОҒАТҚАН АРАТЕРІП
КЕЛЕСІ ЖОН. ЖАҢБЕЛ ОҒАТҚАН
ЖОНДЫҒАН МАЛЖОН. АРАТЕРІП
ЖОН. КҮНТІ АМА. АРАТЕРІП
КӨЛ АМАТҚАН АРАТЕРІП.

АҚЫЛДАСТАР АЛҚАСЫ:

АСАНӨЛІ ҰШІМОВ – Қазақстанның Еңбек Ері, ҚОРО және Қазақстанның Халық әртісі. Мамандығы: сыйпақтың әншісі.

ИЛҲА ЖАҚАНОВ – Қазақстанның Еңбек Ері, Қазақстан мен Қырғызстанның Еңбек сіңірген қайраткері, халықаралық сырықтардың иесі, профессор, жазушы, композитор, музыка критигі, суретші.

ӨМІРЗАК ОЗҒАНБАЕВ – ҚР «Ардагерлер
ауымы» ҚХБ орталық халық-терғасының бірінші
орынбасары, тарихи ғылымдарының докторы,
докторлық кандидатты.

БЕКЕТ ТУРГАРАЕВ - жет жара жана Крайверген жазуу хатмдарлык коомдук кайырымдылыкт адисин, төрөгөн, КР. өнөр сунеттен кайраткери, элчери, эл улуктарынын кайырымдылыкт бас КЕЧЕСИИ.

ЕРКІМБЕК СОЛТЫБАЕВ - жамбыл облыстық

ОНЛАСЫН ЕСІРКЕПОВ – **Облыстық бағар**

УАЛИХАН ҚАПИЖАНОВ – Филология ғылым
арысканы докторы, ҚР Ғ.А. Ахметов

СЕРИК НЕГИМОВ - Физ. профессор, КР
байланыш, Д.Н. Кулиев атындагы Европа
институтунун директору.

МӨМБЕТ КОЙГЕЛДИЕВ – тарихылымдарының докторы, профессор, КХГА академигі.

САҒЫНДЫҚ ОРДАБЕКОВ – Медицина ғылымдарының докторы, профессор, журналист

СӨМЕН КҮЛБАРАК – филология ғылымы
асынын докторы, профессор. Тараз мем
лекеттік университетінен «Дулатитыну» (1990) жд
доктор.

А.Микашев Архитектордин ээли адымы	4
С.Досымбеков Даработ турга	8
В.Оганбаев Габриелты кумыр	18
М.Айтматов Шыл достиктык тереңдикте жинем жок	21
Е.Салтыбаев Орел айлы кошбасты	25
Б.Оспанов Далай дарман, турган турга	29
Н.Тастенов Габриел	34
Д.Тауасарова Нипиындэ бари бар кумарлар	37
А.Мырзабекова Окуучу өөрлердеги ортагасырлык куллар	46
Г.Камбар Каракан дээрликтеги Тарз	41
М.Шапхан Улуттык кудалык: Зергерлик өнөр	46
Т.Маманов Арман алысында	50
А.Темисов «Ахал» десе - Ахал ели	52
Н.Камалбеков Азаттык үшүн алыскан ер	54
О.Есиркенов 80 жас куттыстан	62

[illegible]

Pengaruh antrasi pada jumlah persilangan persilangan

1998, 1999, 2000, 2001, 2002, 2003, 2004, 2005, 2006, 2007, 2008, 2009, 2010, 2011, 2012, 2013, 2014, 2015, 2016, 2017, 2018, 2019, 2020, 2021, 2022, 2023, 2024, 2025, 2026, 2027, 2028, 2029, 2030, 2031, 2032, 2033, 2034, 2035, 2036, 2037, 2038, 2039, 2040, 2041, 2042, 2043, 2044, 2045, 2046, 2047, 2048, 2049, 2050, 2051, 2052, 2053, 2054, 2055, 2056, 2057, 2058, 2059, 2060, 2061, 2062, 2063, 2064, 2065, 2066, 2067, 2068, 2069, 2070, 2071, 2072, 2073, 2074, 2075, 2076, 2077, 2078, 2079, 2080, 2081, 2082, 2083, 2084, 2085, 2086, 2087, 2088, 2089, 2090, 2091, 2092, 2093, 2094, 2095, 2096, 2097, 2098, 2099, 2100, 2101, 2102, 2103, 2104, 2105, 2106, 2107, 2108, 2109, 2110, 2111, 2112, 2113, 2114, 2115, 2116, 2117, 2118, 2119, 2120, 2121, 2122, 2123, 2124, 2125, 2126, 2127, 2128, 2129, 2130, 2131, 2132, 2133, 2134, 2135, 2136, 2137, 2138, 2139, 2140, 2141, 2142, 2143, 2144, 2145, 2146, 2147, 2148, 2149, 2150, 2151, 2152, 2153, 2154, 2155, 2156, 2157, 2158, 2159, 2160, 2161, 2162, 2163, 2164, 2165, 2166, 2167, 2168, 2169, 2170, 2171, 2172, 2173, 2174, 2175, 2176, 2177, 2178, 2179, 2180, 2181, 2182, 2183, 2184, 2185, 2186, 2187, 2188, 2189, 2190, 2191, 2192, 2193, 2194, 2195, 2196, 2197, 2198, 2199, 2200, 2201, 2202, 2203, 2204, 2205, 2206, 2207, 2208, 2209, 2210, 2211, 2212, 2213, 2214, 2215, 2216, 2217, 2218, 2219, 2220, 2221, 2222, 2223, 2224, 2225, 2226, 2227, 2228, 2229, 2230, 2231, 2232, 2233, 2234, 2235, 2236, 2237, 2238, 2239, 2240, 2241, 2242, 2243, 2244, 2245, 2246, 2247, 2248, 2249, 2250, 2251, 2252, 2253, 2254, 2255, 2256, 2257, 2258, 2259, 2260, 2261, 2262, 2263, 2264, 2265, 2266, 2267, 2268, 2269, 2270, 2271, 2272, 2273, 2274, 2275, 2276, 2277, 2278, 2279, 2280, 2281, 2282, 2283, 2284, 2285, 2286, 2287, 2288, 2289, 2290, 2291, 2292, 2293, 2294, 2295, 2296, 2297, 2298, 2299, 2300, 2301, 2302, 2303, 2304, 2305, 2306, 2307, 2308, 2309, 2310, 2311, 2312, 2313, 2314, 2315, 2316, 2317, 2318, 2319, 2320, 2321, 2322, 2323, 2324, 2325, 2326, 2327, 2328, 2329, 2330, 2331, 2332, 2333, 2334, 2335, 2336, 2337, 2338, 2339, 2340, 2341, 2342, 2343, 2344, 2345, 2346, 2347, 2348, 2349, 2350, 2351, 2352, 2353, 2354, 2355, 2356, 2357, 2358, 2359, 2360, 2361, 2362, 2363, 2364, 2365, 2366, 2367, 2368, 2369, 2370, 2371, 2372, 2373, 2374, 2375, 2376, 2377, 2378, 2379, 2380, 2381, 2382, 2383, 2384, 2385, 2386, 2387, 2388, 2389, 2390, 2391, 2392, 2393, 2394, 2395, 2396, 2397, 2398, 2399, 2400, 2401, 2402, 2403, 2404, 2405, 2406, 2407, 2408, 2409, 2410, 2411, 2412, 2413, 2414, 2415, 2416, 2417, 2418, 2419, 2420, 2421, 2422, 2423, 2424, 2425, 2426, 2427, 2428, 2429, 2430, 2431, 2432, 2433, 2434, 2435, 2436, 2437, 2438, 2439, 2440, 2441, 2442, 2443, 2444, 2445, 2446, 2447, 2448, 2449, 2450, 2451, 2452, 2453, 2454, 2455, 2456, 2457, 2458, 2459, 2460, 2461, 2462, 2463, 2464, 2465, 2466, 2467, 2468, 2469, 2470, 2471, 2472, 2473, 2474, 2475, 2476, 2477, 2478, 2479, 2480, 2481, 2482, 2483, 2484, 2485, 2486, 2487, 2488, 2489, 2490, 2491, 2492, 2493, 2494, 2495, 2496, 2497, 2498, 2499, 2500, 2501, 2502, 2503, 2504, 2505, 2506, 2507, 2508, 2509, 2510, 2511, 2512, 2513, 2514, 2515, 2516, 2517, 2518, 2519, 2520, 2521, 2522, 2523, 2524, 2525, 2526, 2527, 2528, 2529, 2530, 2531, 2532, 2533, 2534, 2535, 2536, 2537, 2538, 2539, 2540, 2541, 2542, 2543, 2544, 2545, 2546, 2547, 2548, 2549, 2550, 2551, 2552, 2553, 2554, 2555, 2556, 2557, 2558, 2559, 2560, 2561, 2562, 2563, 2564, 2565, 2566, 2567, 2568, 2569, 2570, 2571, 2572, 2573, 2574, 2575, 2576, 2577, 2578, 2579, 2580, 2581, 2582, 2583, 2584, 2585, 2586, 2587, 2588, 2589, 2590, 2591, 2592, 2593, 2594, 2595, 2596, 2597, 2598, 2599, 2600, 2601, 2602, 2603, 2604, 2605, 2606, 2607, 2608, 2609, 2610, 2611, 2612, 2613, 2614, 2615, 2616, 2617, 2618, 2619, 2620, 2621, 2622, 2623, 2624, 2625, 2626, 2627, 2628, 2629, 2630, 2631, 2632, 2633, 2634, 2635, 2636, 2637, 2638, 2639, 2640, 2641, 2642, 2643, 2644, 2645, 2646, 2647, 2648, 2649, 2650, 2651, 2652, 2653, 2654, 2655, 2656, 2657, 2658, 2659, 2660, 2661, 2662, 2663, 2664, 2665, 2666, 2667, 2668, 2669, 2670, 2671, 2672, 2673, 2674, 2675, 2676, 2677, 2678, 2679, 26

Директор Бюро инвентаризации —
САТКА АЛЫ ДАСЫМБЕКОВ

Редакторы – О. ЕСКЕРТОВ, А. ДЖОРИДАЕВ,
Н. КУЖАМБАРОВА, С. АБДОНОВ, Т. ЖИМАЕВ, А. МАХАШЕВ.
Компьютерная верстка –

1999, 2000, 2001, 2002, 2003, 2004, 2005, 2006, 2007, 2008, 2009, 2010, 2011, 2012, 2013, 2014, 2015, 2016, 2017, 2018, 2019, 2020, 2021, 2022, 2023, 2024, 2025, 2026, 2027, 2028, 2029, 2030, 2031, 2032, 2033, 2034, 2035, 2036, 2037, 2038, 2039, 2040, 2041, 2042, 2043, 2044, 2045, 2046, 2047, 2048, 2049, 2050, 2051, 2052, 2053, 2054, 2055, 2056, 2057, 2058, 2059, 2060, 2061, 2062, 2063, 2064, 2065, 2066, 2067, 2068, 2069, 2070, 2071, 2072, 2073, 2074, 2075, 2076, 2077, 2078, 2079, 2080, 2081, 2082, 2083, 2084, 2085, 2086, 2087, 2088, 2089, 2090, 2091, 2092, 2093, 2094, 2095, 2096, 2097, 2098, 2099, 2100, 2101, 2102, 2103, 2104, 2105, 2106, 2107, 2108, 2109, 2110, 2111, 2112, 2113, 2114, 2115, 2116, 2117, 2118, 2119, 2120, 2121, 2122, 2123, 2124, 2125, 2126, 2127, 2128, 2129, 2130, 2131, 2132, 2133, 2134, 2135, 2136, 2137, 2138, 2139, 2140, 2141, 2142, 2143, 2144, 2145, 2146, 2147, 2148, 2149, 2150, 2151, 2152, 2153, 2154, 2155, 2156, 2157, 2158, 2159, 2160, 2161, 2162, 2163, 2164, 2165, 2166, 2167, 2168, 2169, 2170, 2171, 2172, 2173, 2174, 2175, 2176, 2177, 2178, 2179, 2180, 2181, 2182, 2183, 2184, 2185, 2186, 2187, 2188, 2189, 2190, 2191, 2192, 2193, 2194, 2195, 2196, 2197, 2198, 2199, 2200, 2201, 2202, 2203, 2204, 2205, 2206, 2207, 2208, 2209, 2210, 2211, 2212, 2213, 2214, 2215, 2216, 2217, 2218, 2219, 2220, 2221, 2222, 2223, 2224, 2225, 2226, 2227, 2228, 2229, 2230, 2231, 2232, 2233, 2234, 2235, 2236, 2237, 2238, 2239, 2240, 2241, 2242, 2243, 2244, 2245, 2246, 2247, 2248, 2249, 2250, 2251, 2252, 2253, 2254, 2255, 2256, 2257, 2258, 2259, 2260, 2261, 2262, 2263, 2264, 2265, 2266, 2267, 2268, 2269, 2270, 2271, 2272, 2273, 2274, 2275, 2276, 2277, 2278, 2279, 2280, 2281, 2282, 2283, 2284, 2285, 2286, 2287, 2288, 2289, 2290, 2291, 2292, 2293, 2294, 2295, 2296, 2297, 2298, 2299, 2300, 2301, 2302, 2303, 2304, 2305, 2306, 2307, 2308, 2309, 2310, 2311, 2312, 2313, 2314, 2315, 2316, 2317, 2318, 2319, 2320, 2321, 2322, 2323, 2324, 2325, 2326, 2327, 2328, 2329, 2330, 2331, 2332, 2333, 2334, 2335, 2336, 2337, 2338, 2339, 2340, 2341, 2342, 2343, 2344, 2345, 2346, 2347, 2348, 2349, 2350, 2351, 2352, 2353, 2354, 2355, 2356, 2357, 2358, 2359, 2360, 2361, 2362, 2363, 2364, 2365, 2366, 2367, 2368, 2369, 2370, 2371, 2372, 2373, 2374, 2375, 2376, 2377, 2378, 2379, 2380, 2381, 2382, 2383, 2384, 2385, 2386, 2387, 2388, 2389, 2390, 2391, 2392, 2393, 2394, 2395, 2396, 2397, 2398, 2399, 2400, 2401, 2402, 2403, 2404, 2405, 2406, 2407, 2408, 2409, 2410, 2411, 2412, 2413, 2414, 2415, 2416, 2417, 2418, 2419, 2420, 2421, 2422, 2423, 2424, 2425, 2426, 2427, 2428, 2429, 2430, 2431, 2432, 2433, 2434, 2435, 2436, 2437, 2438, 2439, 2440, 2441, 2442, 2443, 2444, 2445, 2446, 2447, 2448, 2449, 2450, 2451, 2452, 2453, 2454, 2455, 2456, 2457, 2458, 2459, 2460, 2461, 2462, 2463, 2464, 2465, 2466, 2467, 2468, 2469, 2470, 2471, 2472, 2473, 2474, 2475, 2476, 2477, 2478, 2479, 2480, 2481, 2482, 2483, 2484, 2485, 2486, 2487, 2488, 2489, 2490, 2491, 2492, 2493, 2494, 2495, 2496, 2497, 2498, 2499, 2500, 2501, 2502, 2503, 2504, 2505, 2506, 2507, 2508, 2509, 2510, 2511, 2512, 2513, 2514, 2515, 2516, 2517, 2518, 2519, 2520, 2521, 2522, 2523, 2524, 2525, 2526, 2527, 2528, 2529, 2530, 2531, 2532, 2533, 2534, 2535, 2536, 2537, 2538, 2539, 2540, 2541, 2542, 2543, 2544, 2545, 2546, 2547, 2548, 2549, 2550, 2551, 2552, 2553, 2554, 2555, 2556, 2557, 2558, 2559, 2560, 2561, 2562, 2563, 2564, 2565, 2566, 2567, 2568, 2569, 2570, 2571, 2572, 2573, 2574, 2575, 2576, 2577, 2578, 2579, 2580, 2581, 2582, 2583, 2584, 2585, 2586, 2587, 2588, 2589, 2590, 2591, 2592, 2593, 2594, 2595, 2596, 2597, 2598, 2599, 2600, 2601, 2602, 2603, 2604, 2605, 2606, 2607, 2608, 2609, 2610, 2611, 2612, 2613, 2614, 2615, 2616, 2617, 2618, 2619, 2620, 2621, 2622, 2623, 2624, 2625, 2626, 2627, 2628, 2629, 2630, 2631, 2632, 2633, 2634, 2635, 2636, 2637, 2638, 2639, 2640, 2641, 2642, 2643, 2644, 2645, 2646, 2647, 2648, 2649, 2650, 2651, 2652, 2653, 2654, 2655, 2656, 2657, 2658, 2659, 2660, 2661, 2662, 2663, 2664, 2665, 2666, 2667, 2668, 2669, 2670, 2671, 2672, 2673, 2674, 2675, 2676, 2677, 2678, 2679, 2680, 26

© 2000 Blackwell Science Ltd *Journal of Internal Medicine* 247: 399–407

100

© 2004 Blackwell Publishing Ltd *Journal of Internal Medicine* 255: 105–112

Website: www.elsevier.com/locate/bsc

[illegible]

800-451-4242

Abstract words: Tanager, aviculture, Terneer, aviculturist, bird

Татарьини 1000 дана Татарьын: 700 дана

түрлі Тараз қаласы да ауыл шаруашылығы мен көшпелі мәдениеттің өзара тығыз әрекеттесуі жағдайында қалыптасты. Тараз қаласының қала салу өнері ортағасырлық қалалардың дәстүрлі құрылысын тәрізді ұлтасель, шаһристан мен рабадтан тұрды.

Тараз қаласының өркендеген кезеңі Қарахан дәуіріндегі Х-ХІІ ғғ. [2, 33]. Қаланың дамуында оның Орта Азияға қосытуы да оң нәтиже берді. ХІ ғасырда Тараз ханы Түрған ханға Самарқанд пен Қашғардың әмірлері бағынған. Сонымен қатар Бұхара мен Самарқанд секілді ірі орталықтармен сауда-экономикалық

байланыс орнатуының да жақсы әсерлері болған. Осы кезеңе Қарахандықтар көршілес жаққан мемлекеттерді өздеріне бағындырды, Самарқанд, Бұхара, Хорезм мемлекеттері қарахандықтардың күшін мойындап тізе бүккен. Қарахандықтар иелігінің астанасы ретінде саналған Тараз қаласының да маңысы арта түскен. Сонымен қатар қала жоғарғы деңгейде дамыған маңызды мәдени-экономикалық орталық атанды [3, 228].

Қала мен отырықшы халықтың өмірінде егіншілік пен мал шаруашылығы маңызды рөлге ие болды. Ортағасырлық авторлар Тараздың жергілікті халқы бидай-тары егумен, бау-бақша өсірумен айналысқандығын жазған. Бау-бақша кәсібінің жақсы дамуы ортағасырда қоғамдық өндіріс күйінің дамуы мен суару жүйесіне де байланысты болды. Т. Н. Семигованның қысқа жұмысы барысында төртінші ғасырдан жылжы ағашының-орик, алша, шие сүйектері табылса, бау-бақша жемістерінен-қауын, қарбыз, жүзім дәндері анықталған. Қала шінде жүргізілген қыш құбырлар Тараздағы егіншілік мәдениеттің де деңгейі жоғары болғанын көрсетеді.

Қалада сабалшықтан жасалған су құбырлары мен көздер, тас төселген көшелермен жаяу жолдар болды. Археологтар қаланың батыс бөлігінен құбырлар мен көздердің орнын анықтаған [4, 54]. Құбыр Талас өзеніне жалғанған екен. Яғни бұл қалаға су Талас өзенінен құбырлар арқылы жеткізіліп отырған. Талас арызынан қала ішіне су тарту үшін құбырларды қыптан

жасаған. Өзен суының өкінісі мен құбыр арқылы су қала ішетіне дейін жеткен. Сол кезде су құбырынан осындай деңгейде ойлап табу үшін инженерлік дәрежеде ақыл-ой мен білімнің жоғарғы деңгейде болғанын археологтар растап отыр [5, 62].

Сондай-ақ қысқа орындарынан ұсақ малдың сүйектері табылған. Оңтүстік-шығыс аумағының тұрғындары жылқы шаруашылығымен айналысса, оған кейін қой өсіру (40,96%), сыыр өсіру (26,16%), жылқы өсіру (18,88%), есек өсіру (8,03%) пайызды құраған. Тіпті түйе мен шоша жануарларын да асыраған [6, 137] екен.

Қарахан дәуірінде Тараз түрлі тауар өндіру орталығы мен халықаралық ірі сауда-саттықтың орталығына айналды. Қаланың сауда үшін маңыздылығы, Тараз арасы барлық мемлекетке шығатын жолдарында болды. Ұлы Жібек жолы бойында сауда қызып жатты. Сауда байланысы қала мәдениетін дамытудың маңызды ықпалы болды. Бұл кезеңде Тараз сырттан келетін тауарлармен ғана шектелген жоқ, өз өндірісін де саудаға қойып отырды. Жергілікті шеберлердің қолынан шыққан дүниелер Тараз өнерінің атын шығарды. Қалада тауар алмасудың негізгі үш бағыты болды олар: мемлекет арасында, қала мен аймақтар арасында және қала мен көшпенді дала арасындағы сауда айырбасы. Жергілікті саудада жәрменкелер де ұйымдестырылып отырған. Жетісудың оңтүстік-батыс жеріндегі маңызды сауда орталығы Тараз болды. Қалада ақшалай сауданың дамығанын VIII ғасырда басылған түрген пен тухси тиынарынан байқауға болады және олар ХІ ғасырға дейін қолданыста болған [7, 215]. Ұлы Жібек жолындағы Тараздың сауда көзінің бірі көшпелі тайпалар болатын. Манайдағы көшпелі түркі тайпалары өз өнімдерін жыл-жыл сайында қалаға саудаға әкелетін. Олар саудаға төрт түлік малды және олардың өнімдерін базарға шығарып, өздеріне қажет қолөнер бұйымдарын, астық немесе мата бұйымдарын сатып алатын. Сауданың дамығаны соншалық дала тайпалары тек жылқы, түйе, қой сатумен ғана шектеліп қана қоймай, кеніштерден алынатын металдан, күмістен, бағалы терілермен,

кигіз-текеметпен, ер-тұрман мен садақ жасап сауда жасады. Ал отырықшы-егінші халық астық, қару-жарақ, киім-кешек, мата мен қолдан жасалған зергерлік бұйымдарын шығарған. Ортағасырда осылай дами бастаған қатынастар келе-келе тікелей тауар алмасуын ақша ығыстыра түскен болатын.

Қарахан кезеңі мәдениет пен өнердің өркендеуімен ерекшеленді, түркі тарихында алғаш рет ислам діні мемлекеттік дін болып жарияланды. Бұл жаңа мемлекет мұсылман әлемінің ажырамыс бір бөлігі болды. Жаңа дін өмірде заңды өзгерістерге алып келді. Осы кезде басты екі сұраққа назар аударылады. 1—түркі халқының ислам өнеріне үлес қосуы (діни дәстүрге байланысты жаңа стиль). 2—қала өнеріне дала мәдениетінің канондары мен бейнелерін енгізуді [8, 25].

X—XII ғғ. Оңтүстік Қазақстан жерінде ондаған архитектурасы ғажайып гүлденген қалалар, сарайлар мен мешіттер, зәулім кесенелер мен медреселер, қолөнершілердің, темір ұсталарының, зергерлердің шеберханалары мен тұрғын-үй кварталдары пайда болды. Бұл уақыттың архитектурасындағы басты бағыт-құрылыс әдістерінің жаңа түрлерінің пайда болуы, қоғамдық және діни ғимараттарды конструктивті және декоративтік қайта құру идеясы болды. Құрылыс материалдарының жаңа түрлерін—ганча, алебастр, терракоттар мен изразцалы плиталарды жасауды меңгерді. Шикі кірпішпен қатар ғимараттардың іргетастарын күйдірілген кірпіш пен құрылыс тастан қалау кеңінен таралған. Құрылыс әдісінде ғимараттың қасбеттері мен сәндік бөлігі кірпіштерді төртбұрыш, үшбұрыш, ромб, шырша әдісімен сәнделіп қаланған. Қабырғалардың кірпіштерін қалап босағасын беріктеу үшін тальник, қарағаш, жидек, арша және тағы да басқа ағаш байламдар көбірек пайдаланылған.

Бұл кездегі баспаналар көбінесе бірдей типте салынған, олардың бір-бірінен айырмашылығы ішкі жабдықталған көрінісі мен үйдің өлшемдерінде ғана байқалған. Осы кезеңде қаланы абаттандыру мен сәулеттендіру жұмыстары қарқынды жүріп жатты. Қаланың сызбасы бойынша, қала құрылысы қиылысатын көшелерден тұрды.

Шығыс сәулетімен күрделі жоспарланып салынған. Тараздың тұрғын үй көшелері қоғамдық орындарға қарағанда шағын болып келеді [9, 36]. Қала салу өнерінің алғашқы кезеңінде Соғды мен Шаш қаласынан қоныс аударғандар енгізген соғды әдістері анық байқалады.

Ортағасырда монументалды моншалар тек үлкен қалаларда ғана салынды. Ал Тараз қаласындағы монша өзінің монументалдылығымен архитектуралық жобасына қарағанда Орта Азия мен Қазақстандағы архитектураның сирек кездесетін үлгісі [10, 106] бола алады. Осы кезеңде Тараз қаласында ерекше салынған қоғамдық моншасымен де танымал болған. Моншаның едені күйдірілген кірпіштен төселген. Монша орны шахристанның солтүстік-шығысынан табылған. Бірнеше бөлмеден тұрады және төбесі шар тәрізді күмбездермен жабылған. Монша ыстық бу жүретін арналардың көмегімен қыздырылып отырған. Кіре беріс есігі солтүстікке қаратылған және түрлі көлемдегі бөлмелерден тұрған. Тараз моншалары Орта Азия мен Қазақстан жерінде ежелгі және жақсы сақталған моншалардың бірі. Монша қабырғалары фрескомен бай сәнделген. Онда көбінесе геометриялық және өсімдік өрнектері бейнеленген [11, 24]. Сол заманның дәрігері Закрия әр-Рази моншаның адам денсаулығына пайдасын жазып, моншаға келушілер күйбең тіршілікті ұмытып демалуы үшін, монша ішін көркемсуреттермен өрнектеуді ұсынған [12, 299]. Моншаны тек тәтті тазалығы ғана емес, сонымен қатар жанның да тазалығы деуге болады. Себебі ортағасырда моншаға келушілер бір-бірімен философиялық ойларымен бөлісуге, дипломатиялық мәселелерді шешуге, саудагерлер сауда жөніндегі мәселелерін талқылауға, демалуға жиналып отырған. Яғни моншаның өз мәдениеті болған.

Сонау ертеортағасырда салынған теңге сарайы, Қарахан кезеңінде де жергілікті билеушілердің атынан теңге шығаруын жалғастырды. Сондықтан саяси жағынан күшті қаланың экономикасы да мықты болған. Археологиялық қазба жұмыстары нәтижесінде табылған заттар

Тараздың мәдени-экономикалық өсімін айқын сипаттайды. Соңғы жылдардағы археологиялық олжаларды зерделей отырып, Қарахан дәуірі өнерін зерттеу арқылы түркілердің ислам өнерінің дамуына қосқан үлесі, діни және зайырлы сегменттердің өзара қарым-қатынасы мен көркем мәдениеттегі кәсіби және халықтық көркем дәстүр туралы сұраққа жауап беруге мүмкіндік жасайды. Қолөнерінің дамуы сауда мен қалалардың дамуымен қатар жүрді. Сонымен қатар қаланың жергілікті шеберлері халық пен сауда сұраныстарын қанағаттандыра алатындай өзіндік өндіріс орындары болды. Ежелгі шаһарда қыш күйдіретін және металды балқытуға арналған арнайы пештер болған.

Осы кезеңдеде құмыра ісі, тоқымашылық ісі, шыныдан бұйымдар жасау ісі, темірші ұсталары, мыс балқытушылар мен зергерлік ісі жақсы дамыды. Қазба барысында қолөнершілердің кварталында шеберхана орындары анықталды. Ортағасыр шеберханаларға қарап қолөнер өндірісінің деңгейін біле аламыз. Табылатын бұйымдар көбінесе керамика, шыны, металл, сүйек пен тастардан тұрады.

Орта Азия мен Оңтүстік Қазақстан жерінде шыны өндірісі де кеңінен таралған. Жергілікті шеберлер өз шеберханаларында өте көп мөлшерде шыныдан ыдыстар жасағаны белгілі. Жергілікті жерден табылған шыны ыдыстар Х–ХІІ ғасырларға жатады. Шыны өндірісінің орталығы Тараз қаласымен қатар Үзген, Варахша сияқты ірі қалалар болған [13, 77]. Тараз шеберлері шыны бұйымдарын екі түрлі әдіспен жасаған. Біріншісі – үрлеу арқылы күрделі формалы іші қуыс ыдыстарды жасады. Екіншісі – бұйымдарды формаға салып үрлеу болған. Шыныдан жасалған бұйымдардың арасындағы ең сәнділері графиндер мен бокалдар, саптыаяқ пен құмыра ыдыстары болды. Көбісінің иықтары мен бүйірлері әр түрлі түсті сызықтармен және өрнекті жапсырмалармен әшекейленген. Қазба жұмысы барысында тұрмыста қолданылатын шыны ыдыстан басқа, химиялық ыдыстар да табылған [14, 20].

Темірұсталары темірден қару-жарақтармен

еңбек құралдарын, сонымен қатар тұрмыста қолданатын бұйымдарды жасады. Қалада зергерлік ісі де жақсы дамыды. Мәнерлеп құюды, шекуді, бедерлеуді, оюлауды, өрнек түсіре білуді, нақыштауды білетін зергер адам деп аталды. Зергерлер – тұмар, күміс пен қола білезіктерді, сырғаларды, жүзіктерді, қоңыраушалар мен салпыншақтарды алтын, күміс, қоладан құйып дайындаған. Тастан, шыныдан, саздан, сүйектен моншақтар жасады. Кейбір нефрит, агат, ақытан жасалған бұйымдардың шикізатын жергілікті жерден өндірісе, көк ақық, лазурит, тау хрустальдарын алыс жерлерден алдыртып отырған. Ортағасырда күмістен жасалған бұйымдарға қазақтың зергерлік бұйымдары ұқсас болып келеді. Қолдан жасалған бұйымдар нефрит, көгілдір ақық, інжу мен ақық тастармен керемет үйлесім тапқан. Мұның өзі сол кездегі қолданбалы өнердегі көркемдік дәстүрдің ерекшеліктерін білдірсе керек. Моншақтар, айылбастар мен ортасы тесілген теңгелер де сол кезде әшекей қатарында болған [15, 214].

Мыс ісі шеберлердің санының көптігі жағынан маңызды кәсіптің бірі болды. Ертеортағасырмен салыстырғанда Х–ХІІ ғғ. металл бұйымдардың саны артты. Мысшылар ыдыс, шам қойғыштар, шырақтар мен әшекейлер дайындаған. Олар көбінесе зергерлікпен де айналысқан. Мыстан жасалған бұйымдар қатарын су таситын құмыралар мен құмғандар, шырағандар толықтырды. Металл өңдеу ісі мен зергерлік ісі бір-бірімен тығыз байланысты болған [16, 285–287].

Осы кезеңде құмыра жасау ісі кең таралды. Қыш өндірісінде оюлап өрнектеу мен сырлау әдісі дамыды. Қолөнершілердің негізгі өнімін саздан жасалған ыдыстар құрайды. Ондағы өрнектердің сюжеттері-діни, антропоморфты, зооморфты, геометриялық бейнелер болды. Антропоморфты ыдыстардағы жапсырмалар ғұрыптық ыдыстарда жиі бейнеленген. Ертеорта ғасыр кезеңінен бастап көзешілердің негізгі өнімдері-хум, хумша, құмыралар мен көзелер, саптыаяқтар мен кеселер, қазандар және тағы да басқа үй шаруашылығына арналған бұйымдардан тұрды. Х ғасырдан

бастап қолдан жасалған ыдыстарға қарағанда, шарықта жасалған ыдыстар көбейді. Қарахан дәуіріндегі ыдыстардың бояулардың басым түсі: сары, жасыл және ақ болды. Мәселен сырлы керамиканы алатын болсақ, ол кезде қыш ыдыстар металл бұйымдарға ұқсас етіп жасалған. Сондықтан ыдыстың беті сары түске боялған, оның себебі ыдыс мыстан жасалған бұйымдарға ұқсасын дегені болу керек. Осы кезге дейін тек сән-салтанатта пайдаланатын ыдыстар ғана сырланып өрнектеліп келсе, X–XII ғғ. күнделікті ас үйде қолданылатын қарапайым ыдыстар да сырланған. Өрнектеу өнерінде де өзгерістер болды. Бұрын ыдысты ою, жапсырма жапсыру арқылы сәндесе, енді олармен қатар көркемсурет, баспа өрнектерімен сәндей бастады. Тараздың үшінші қабаты осы XI–XII ғғ. Қарахан кезеңіне тиесілі. Осы қабаттан қыш ыдыстардың жиынтығы жиналды. IV қабаттан табылған ыдыстарға өте ұқсас.

Ортағасырда қыш мәдениетінің дамығаны соншалық, қала құрлысы да күйдірілген кірпішпен тұрғызылған. Қыштан жасалған бірнеше дастархан бөліктері де табылды. Оның аты дастархан болғанымен, ол да бір ыдыстың рөлін атқарған. Оның үстіне құрғақ тағамдар мен жеміс-жидектер қойған. Табылған үлкен хумдар астықтарды ұзақ мерзімге бірнеше айға дейінгі сақтау қызметін атқарған. Қыш ыдыстарда тұрған тағамдар бұзылмай жақсы сақталған. Қолөнершілер саздан ыдыстардың түрлі формасымен жасап қана қоймай, сонымен қатар, құрылыс материалдарын, оның ішінде-күйдірілген кірпіш, қаптауыш терракоталар мен тағы да басқа заттарды жасады.

Архитектуралық декор әдісі ислам өнерінің ең жарқын көрінісі болып табылады және өзінің әмбебаптығын сан ғасырға сақтаған. XI ғ. өсімдіктік өрнектің жаңа стилі өрілген өрнек (герих) пен араб жазулары IX–X ғғ. (жалпыхалифат стилі) өрнектер жаңа талғаммен ерекшеленеді, ол исламның эстетикалық талғамын көрсетеді. Өсімдіктік стильдің шығу тарихын А. Ригля мен Э. Херцфельдтың еңбектерінен бастап эллиндік халықтың әсерімен байланыстырады. «Толқынды өрнек» исламдағы арабеска,

өсімдіктік өрнектің негізі эллиндік өрнектің бөлшегі болып табылады. Мұндай қортынды өсімдік өрнегі негізіндегі жаңа спиральды өрнектерге қатысты. Спираль тәрізді лоза ежелгі және жаңа өсиеттердегі мұсылман жұмағының символикалық түсіндірмесімен байланысты [17, 36] болған.

Түркі халқын көркейту нәтежиесінде түркі жазуы араб графикасына көшті. Сонымен қатар Қарахан дәуірінде қалада мұсымман құрылыс ғимараттары: кесенелер, мешіттер, мұнаралар мен медреселер салына бастады. Тараз аймағында Айша бибі (XI–XII ғғ.), Бабаджа хатун (X–XI ғғ.), Қарахан кесенесі (XII ғғ.), Дәуітбек кесенесі (XIII ғғ.) кесенелердің іргесі Қарахан дәуірінде қаланған [18, 100–102]. Осы кесенелер арқылы сол кездегі қолөнершілердің тамаша өнер туындыларын көре аламыз. Көбінесе күмбездің пішіні кигіз үйдің түріне еліктеліп жасалынған. Кесененің алдыңғы қасбетінің сипаты мен қосымша архитектуралық өңдеу ісі пайда болады. Осы кезеңде жоғарғы деңгейде өркендеген көбінесе декоратив өнері етін. Құрлыс нысанының кіреберіс жағындағы бағаналардың сыртын кілемнің бетіндей өрнектеу сәнде болған. Қарахандық дәуірде архитектура ғимаратының қабырғасын өңдеуде қолданылған ою-өрнектің сарынын қазақ халқы өз өнерінде ғасырлар бойы сақтап келе жатыр. Бұл әрине айтылған өнерде халықтың тамыры күшті екенін дәлелдейді [19, 40].

Сонымен қортындылай келе Қарахан мемлекеті Орта Азия мен Қазақстан халықтарының тарихына баға жетпес құнды мәдени мұралар қалдырды. Қарахан мемлекетінің құрамына кірген шікіл, тухси, қарлұқ және т. б тайпалар қазақ, өзбек, қырғыз және т. б түркі халықтарының этногенезінде елеулі орын алған. Сондықтан бүгінгі таңда Қарахан мемлекетінің тарихы мен мәдениетін зерттеп зерделеуде тарихшы ғалымдар жазба деректер арқылы, археолог мамандар қазба жұмыстары арқылы тарихымызды толықтыра түсуде.

Гүлмарал ҚАМБАР,
«Ежелгі Тараз ескерткіштері», тарихшы